

ФЕНОМЕНОЛОГІЧНА ПРИРОДА СЛОВЕСНО-ОБРАЗНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ДУМ

У статті здійснена спроба з'ясування феноменальності жанру думи. Винятковість аналізованих творів виводиться на основі встановлення їх мовно-поетичних особливостей, урахування специфіки побутування, способу та форми виконання.

Ключові слова: дума, феномен жанру думи.

Беценко Т.П. Феноменологическая природа словесно образной организации украинских народных дум. *В статье дана попытка определить понятие феноменальности относительно жанра думы. Оригинальность, исключительность анализируемых произведений устанавливается на основе выявления их языково-поэтических особенностей, учета бытового применения, формы исполнения.*

Ключевые слова: дума, феномен жанра думы.

Betsenko T.P. Phenomenological nature of verbal vivid organizations of Ukrainian folk ballads. *The concept of genre of ballad is turned out in the article. Exceptional nature of analyzable works hatches on the basis of mounting of their lingual-poetic features, under consideration of household use, performing.*

Keywords: ballad, phenomenon of genre of ballad.

Думи визначають як феноменальне явище в нашій національній культурі. Феноменальне – тобто виняткове, незвичайне, рідкісне. Мету своєї розвідки вбачаємо в тому, щоб показати, у чому полягає феноменальність мовно-образної організації народних дум (що постає в єдності з музикальним, виконавським феноменами, складаючи в цілому жанрову своєрідність аналізованих творів народного генія).

Уважаємо, що феноменальність дум доречно розглядати з позицій власне жанрової належності (тобто з урахуванням, за В.Я. Проппом, чотирьох основних показників: поезики, побутового застосування, форми виконання і відношення до музики). На нашу думку, до означених параметрів слід додати ще мовний параметр текстової організації жанру: лексико-синтаксичні засоби слугують маркерами жанру, забезпечують упізнаваність тексту, ідентифікують його.

Починаючи з ХІХ ст., думи викликали численний інтерес фольклористів, літературознавців (М. Возняк, С. Єфремов, К. Гуслистий, К. Данилко, М. Калиниченко, А. Кінько, Б. Кирдан, О. Королевич, С. Мишанич, Г. Нудьга, П. Павлій, М. Плісецький, Н. Костенко, С. Грица, М. Дмитренко та ін.), музикознавців (М. Лисенко, Ф. Колесса, С. Грица), історіографів (К. Грушевська, І. Матяш), культурологів (О. Грабович), мовознавців (П. Житецький, М. Рильський, О. Назарук, Л. Рак, Г. Халимоненко, Т. Воробйова).

Незважаючи на це, думи, на наш погляд, не дістали вичерпного вивчення. Кожен період культурно-історичного розвитку привносить нові ідеї в розбудову наукової парадигми, що сформувалася навколо жанру думи як специфічно національно-культурного витвору народнопоетичного генія.

Щоб осягнути феномен дум, треба насамперед чітко зрозуміти культурно-історичні, суспільно-політичні обставини на час їх зародження та побутування; осмислити тематично-подієву специфіку дум, пізнати особливості мовно-образного творення, зафіксувати ті ознаки, які покладені в основу диференціації жанру.

Подаючи дефініцію жанру думи, М. Дмитренко підкреслює такі визначальні ознаки: «Українські народні думи — це епічні монументальні словесно-музичні твори героїчного, соціально-побутового характеру, що відображають модус художнього мислення доби Відродження та кульмінаційний етап формування національної самосвідомості етносу, ідеї державності, мають астрофічну будову, вільний віршовий розмір (від чотирьох-шести до сімнадцяти і більше складів у рядку; рядки об'єднані в уступи, або тиради), переважає паралельне дієслівне римування. Думи виконують, як правило, експресивним імпровізованим у межах традиції соло-речитативом (мелодекламацією) під супровід гри на кобзі або бандурі (рідше — лірі чи без інструмента), вони відіграють роль елітного стабілізатора в народній культурі» [4: 44].

Визначальними (суто жанровими) рисами дум є реалістичність, історизм, поєднання традиційності та героїки.

Найперше оригінальність дум убачаємо в їхній жанровій специфіці. Сам жанр думи є поєднанням у загальному вигляді елементів інших жанрів, що дозволяє дослідникам проводити паралелі між ними, як-от: голосінь, казок, пісень, билин... Крім того, у думках фіксуємо елементи книжних джерел: релігійних текстів, деякою мірою літописів. Разом із тим думи виформували свої жанрові ознаки. Тому, очевидно, треба констатувати, що розвиток та кінцеве становлення жанру думи зумовлене об'єктивними і закономірними причинами національно-культурного й суспільно-історичного розвитку українського народу. Думи становлять героїчний епос. Призначення останнього — ушляхетити захисників національно-визвольного руху; підносити запал національно-визвольної боротьби; героїзувати доблесть ватажків і взагалі учасників цієї боротьби. Звідси зрозуміло, що героїчний епос виникав закономірно як реакція на значущі в суспільстві події, як необхідність їх поетизації; виникнення жанру зумовлене культурно-народною свідомістю, прагненням естетично осмислити й закріпити у словесно-образній формі бачення значущості історичних подій, а найбільше — участі осіб у їх розгортанні, дати оцінку цим подіям.

Треба думати, що такий процес культурно-історичного розвитку, що вимагає уснопоетичного закріплення в нових жанрових формах національно усвідомленої реакції на події, розгорнені в національному масштабі, характерний для періоду становлення націй, утвердження державності.

Отже, за визначенням М. Дмитренка, феноменальність дум слід вбачати в їхньому призначенні відображати «модус художнього мислення доби Відродження та кульмінаційний етап формування національної самосвідомості етносу, ідеї державності» [4: 44]. Час формування українського народу у XIII—XIVст. збігається з боротьбою проти монголо-татар, а потім — з татарами, турками, як зазначає А. Іваницький: «Численні жертви, що їх

приносить народ впродовж століть у боротьбі за волю, підтримували стійкий інтерес до трагіко-героїчного епічного стилю, який дістав вищого розвитку в думках» [5: 126].

Отже, думи виникли в такий період історії українського народу, який є важливою віхою «його розвитку як народності і нації, активного діалогу з іншими етносами у драматичних і миролюбних ситуаціях – воєн і примирень». У жоден із попередніх періодів своєї історії Україна не знала таких активних контактів з іншими державами, як у названий, – з Польщею, Росією, Туреччиною, Кримським ханством, Австрією, Швецією, спорадично з Францією, Італією, Іспанією. Тому, зазначає С. Грица, «стан вивчення українського думового епосу міг бути індикатором політичних справ українського народу, його сходжень і стагнацій в історичному розвитку» [3: 69].

Це, так би мовити, зовнішні ознаки, що спричинюють потрактування дум як творів оригінальних.

Із музикознавчого погляду думи характеризуються особливим способом виконання. Дослідники думового епосу встановили, що розглядувані твори характеризуються специфічною інтонаційно-ладовою структурою: М. Лисенко і Ф. Колесса свого часу справедливо відзначали, що в думках домінує дорійський звукоряд із підвишеним четвертим ступенем і вступним тоном до тоніки (див. докладніше 1; 2; 6 та ін.).

Феноменальність дум постає й на внутрішньому рівні їхньої організації – власне текстовому (метровому, мовно-образному). Думи мають астрофічню будову, вільний віршовий розмір, переважно дієслівне римування. Отже, думова оповідь розрахована на усномовне імпровізоване відтворення; але є дотримання загальних умов поезики. Рядки об'єднано в уступи (тиради). Таке об'єднання на зовнішньому текстовому рівні давало можливість висловити закінчену думку, пор. міркування музикознавця А. Іваницького про структуру думового тексту і зв'язок із специфікою виконання: «Кілька рядків (у середньому 4–8), окреслюючи певну думку, становлять уступ або тираду – своєрідний нерегламентований за кількістю рядків строфоїд», <...> «історичні ознаки тиради – поява розспіваної мелодики на останніх словах, деяке уповільнення темпу, іноді – вигук «гей» [6: 122]. Як відомо, тиради – «довга фраза, пафосно виголошений монолог. <...> В українських думках тирада означає мовні періоди обсягом від двох до восьми рядків, об'єднаних римою» [8, т.2: 483]. Уступ також визначають як багатослівну фразу, вислів закінченої думки, характерний для фольклорних речитативних астрофічних творів, що виділяється інтонаційно, одним подихом, піднесено [9: 371].

Отже, усномовне імпровізаційне відтворення дум речитативним способом урочисто-піднесеною інтонацією здійснювалося з урахуванням стилістично-синтаксичних мовних форм – періодичних конструкцій. У результаті виникала експресія, запал, повсякчас підтримувалася увага слухачів.

Нарешті, одним із суттєвих моментів в усвідомленні специфіки дум як жанру, є те, що, як наголошувалось, їх виконували експресивним імпровізованим у межах традиції соло-речитативом (наспівною декламацією уступів-тирад із відповідним інтонуванням риторичних фігур поетичного

синтаксису) [9: 322]. На думку музикознавців, у речитативі ритміка визначається словесними та логічними наголосами тексту. Тому текст дум становить не лише смислово (як у піснях), а й структурну основу музичної декламації. Думи — «вершина стилю музичної декламації, і з цього боку є унікальним явищем у фольклорі слов'янського світу» [5: 123]. Експресивна мелодекламація з високо розвиненою орнаментальною технікою, складна темброво-динамічна палітра голосу, акомпанемент — засоби, з допомогою яких кобзар викликав сильне й глибоке співпереживання слухачів. Показово і те, що в моменти найвищої напруженості рецитація дум у кобзарів асоціювалася з «додаванням жалощів» (кобзарі самі часто називали думи плачами). Стародавні греки подібні фонетичні лади називали плачливими.

М. Лисенко також наголошував, що вся суть, увесь глибокий інтерес музики історичних дум полягає в музикальній декламації. Мелодекламація створює особливу атмосферу мінливої напруги, спонукає слухача схвилювано й уважно слідкувати за розгортанням сюжетної лінії. Завдяки мелодекламації кобзарське виконання набувало характеру живої розповіді.

Збирачі та дослідники дум відзначили суттєвий факт щодо практики їхнього виконання: думи не заучувалися напам'ять, дослівно (це не видавалося за можливе), пор. щодо цього висновки А. Іваницького: «Імпровізація — суттєва риса дум. Кобзар запам'ятовує не слово в слово, а здебільшого смислові віхи сюжету, які потім «наживляє» в процесі виконання. Це не значить, що співак створює текст думи кожного разу заново: він користується готовими фольклорними образами, блоками слів, епічною лексикою тощо, які містяться в його пам'яті. При цьому його творча свобода залишається досить значною: дума ніколи не повторюється буквально» [5: 137].

Масштабний епічний твір, як підкреслювала і С. Грица, неможливо запам'ятати дослівно: тому виконавець звичайно «засвоює сюжетний каркас твору, його будівельні блоки, тобто весь конструктивний план і типові засоби вираження. Периферійні частини він komponує на свій смак, додаючи і замінюючи деталі. Мовленнєва динаміка пісенного епосу, наближена до співаної прози, не втискує його в жорсткі рамки строфіки, а інструментальний супровід відкривають додаткові можливості для імпровізації» [2: 228].

Кобзарі запам'ятовували сюжет, композицію, образи і — ядерні мовні формули — лексико-синтаксичні повторювані конструкції, які ми назвали текстово-образними універсаліями. Це базові конструктивні елементи думової оповіді. Текстово-образна універсалія становить образно-змістову єдність, реалізовану в лінійно представлених граматичних структурах — повторюваних мікро- і макроєдностях думового тексту. Основні функції текстово-образних універсалій — слугувати засобами побудови, запам'ятовування та імпровізаційного відтворення епічних творів. Вони є одиницями, за допомогою яких відбувається усномовне спілкування; виконують функцію актуалізаторів специфічної фольклорної комунікації; визначають 1) стильову лінію аналізованих творів, 2) концентрацію тематично-подієвого та емоційно-образного змісту, 3) розгортання сюжету (вказують на «рух» сюжету через відповідні компоненти). Текстово-образні універсалії

народних дум класифікуємо за логіко-граматичними ознаками: виділяємо атрибутивні (*зелена трава, буйний вітер, чорна хмара, дрібний дощ, дрібний мак, сине море, молодий козак*), субстантивні (*хліб-сіль, отець-мати, Киля-город, Дніпро-Славути, щука-риба*), адвербіальні (*мало-немного, тяжко та важко, рано-пораненьку, з города Козлова, до города Кефи*), вербальні (*плакати-ридати; плакати-ридати, гіркі сльози проливати; словами промовляти; шукати і питати*), предикативні (*стала чорна хмара наступати; кров слізи заливає; козацький кінь по табору гуляє*) тексто-образні універсалії; за тематико-подієвими ознаками: виокремлюємо тексто-образні універсалії з часовою (*з день-години; темної доби; полуничної години; скорим врем'ям; у неділю рано-пораненьку, з світлою зорею*), просторовою семантикою (*у чужому дворі, за темними лісами, на широкі поля, у тернах і байраках*), антропономени думового континууму (*Олексій Попович, писар військовий, козак лейстровий; козаки, бідний невольники; батьку Зинов, гетьман запорозький; дівка-бранка, Маруся, попівна Богуславка*); за поетичними функціями, що потенційно властиві тексто-образним універсаліям як конструкціям: фіксуємо епітетні (*жовта кість, широке поле, біле тіло, козацьке тіло*), тавтологічні (*пили пилили, безневинно обвиняє*), перифрастичні (*дім Божий, землі християнські, Сотворитель небесний*), метонімічні (*меч твій не возьме; козацька голова знала; гостра шабля порубала*), синекдохічні (*голови слухаючі, голова полягла, серце не осмілиться*), евфемістичні (*з плеч головку здіймати; з грозної гармати привітати*) тексто-образні універсалії (мікроструктури) та періоди, паралелізм (*Не ясний сокіл квилить-проквіляє, То син до отця, до матусі в городи християнські поклон посилає*) (макроструктури).

Здатність тексто-образних універсалій – макроструктур виступати у функції стилістично-композиційних (архітектонічних) одиниць думових текстів зумовлює виділення тексто-образних універсалій зачинів та кінцівок.

Ураховуючи джерельну базу, що сприяла виформуванню думових тексто-образних універсалій, розглядувані одиниці класифікуємо за походженням: на цій підставі виділяємо тексто-образні універсалії загально-фольклорного походження (*зелена трава, сива зозуля, чорний чуб, білі руки, сизий голуб, темная темниця; у чистому полі, у широкий степ, у сирій землі, на високу гору, пити та їсти, хліб-сіль, батько-мати*) і власне думового походження (*християнські городи, у город Килю, турецька, бусурменська тяжка неволя, пили пилили, піший-пішениця, конная-коњиця, орли-чорнокрильці, сизопері орли, орли-сизоперці, вовки-сіроманці*).

Осмислення структурних ознак тексто-образних універсалій зумовлює поділ аналізованих одиниць на мікроструктури та макроструктури.

Мікроструктури – мінімальні одиниці (сполуки), що не підлягають подальшому розчленуванню (прості), і утворені на їх основі ускладнені варіанти тексто-образних універсалій в межах речення (ускладнені) (адвербіальні, вербальні, атрибутивні тексто-образні універсалії): наприклад: *гірко плакати; дрібні сльози – гірко плакати-ридати; гірко плакати-ридати, дрібні сльози проливати.*

Макроструктури – одиниці, співвідносні з реченням (предикативні текстово-образні універсалії); це фігури думки, фігури стилістичні – звороти і синтаксичні побудови, що посилюють естетичний вплив мови: зокрема, конструкції з паралелізмом, періоди, стилістично-композиційні текстово-образні універсалії (зачини й кінцівки). Наприклад: *козак гуляє; кров сліди заливає; чорна хмара наступає; орли-сизокрильці налітали; одна нас шабля порубала; Господь допомагає; Господь карає; буде слава славна; слава не помре, не поляже* та ін.

Поняття структурної організації текстово-образних універсалій вимагає врахування кількісного складу компонентів, що входять до розгляданої одиниці. У зв'язку з цим текстово-образні універсалії поділяємо на однокомпонентні (*у полі, на морі, на гору, на могили, у степ, на небі, коло річки, до байраків*), двокомпонентні (*чисте поле, у чисте поле, християнські городи, на татарських полях, біла габа*), трикомпонентні (*у чистому полі поховати; шанувати, поважати; тяжка бусурменська неволя*), чотирикомпонентні (*тебе зачуває, словами промовляє; словами промовляє, сльозами обливає*) та багатокомпонентні.

Щодо деяких текстово-образних універсалій подаємо характеристику на зразок структури первинного і вторинного походження. Зокрема, у випадку аналізу адвербіальних текстово-образних універсалій, де одні структури виражені власне прислівниками (*тяжко-важко, тяжко та важко*), інші – прийменниково-відмінковими формами іменників у функції прислівників (*на могили, у дворі, у полі, на небі, у неділю, з світовою зорею*).

Отже, загальна класифікація текстово-образних універсалій (див. табл. 1) актуалізує такі основні (базові, фундаментальні) характеристики аналізованих одиниць, як 1) граматичні ознаки, за якими виділено різновиди текстово-образних універсалій із логіко-граматичного погляду; 2) тематично-змістові, філософсько-буттєві виміри текстово-образних універсалій, відповідно до яких виокремлено текстово-образні універсалії з часовою та просторовою семантикою, антропономією; 3) естетичні, художньо-образні, емоційно-експресивні «прирошення», що їх набули в загальнофольклорному та власне думовому контекстах макрознакові одиниці – текстово-образні універсалії; у зв'язку з цим аналізовані структури розглядаються як стилістичні (художні) засоби: епігети, тавтології, перифрази, метонімії, синекдокси, евфемізми, періоди, паралелізми; 4) архітектонічні властивості текстово-образних універсалій, що засвідчують здатність останніх виступати у функції зовнішньоструктурних елементів тексту, водночас фокусуючи естетико-виразові потенції мовних одиниць; 5) джерело виникнення текстово-образних універсалій, за яким розкодовується зв'язок текстово-образних універсалій дум з іншими жанрами фольклору, також устанавлюються структури, що є власне думового творення: за ними вгадується належність текстів до певного жанру (зокрема, думового); 6) структура аналізованих одиниць; відповідно до цієї ознаки текстово-образні універсалії кваліфікуються як мікроструктури (їх сегментація відбувається на рівні речення) та макроструктури (сегментація здійснюється на рівні тексту); 7) кількісний склад компонентів, що

дозволяє максимально чітко характеризувати структуру текстово-образної універсалії.

Таблиця 1

Класифікація текстово-образних універсалій

Логіко-граматична структура		Стилістична функція		Тематично-подієва семантика	Стилістично-композиційні функції	Структура	Походження	Кількісний склад	
мікро-структури		мікро-структури і макро-структури				мікроструктури			
макроструктури						макроструктури			
априбутивні	субстативні	тавтологічні	перифрастичні	з часовою семантикою		прості (елементарні)	загальнофольклорного походження		
адвербіальні	вербальні	метонімічні	синеκдохічні	з просторовою семантикою	антропонімени	ускладнені	власне думового походження		
предикативні	епітетні	свфемістичні	періоди		зачини		однокомпонентні		
		паралелізми			кінцівки		двокомпонентні		
							трикомпонентні		
							чотирикомпонентні		
							багатокомпонентні		

Потреба наведеної класифікації текстово-образних універсалій зумовлена тим, що:

текстово-образна універсалія – системна, нормативна різнорівнева мовна одиниця;

текстово-образна універсалія – мовна (граматична) модель (формула);

текстово-образна універсалія – змістова, тематично-подієва одиниця;

текстово-образна універсалія – стилістична одиниця (стилістичний за-сіб);

текстово-образна універсалія – жанрово-специфічна одиниця;

текстово-образна універсалія – структура (мікро- і макро-);

текстово-образна універсалія – мінімально однокомпонентна, макси-мально – багатокомпонентна одиниця.

Отже, тексти дум (із погляду їх мовно-образного впорядкування) буду-ються на основі текстово-образних універсалій. У час побутування дум (тво-рення та активного поширення серед народних мас через сліпих музик) такі конструкції сприймалися, усвідомлювалися інтуїтивно. Лише трьохсотлітня історія існування жанру і погляд на ці твори через часопросторові виміри до-зволили осмислити й зрозуміти їх мовно-поетичний феномен.

В українській фольклористиці думи вважають найбільш консерватив-ним жанром у плані мовностильовому, що пояснюємо його «закритістю» до

впливів із боку мовців: думи виконували лише сліпі музики, щоб отримати дозвіл на виконання дум, треба було довго вчитися цьому ремеслу.

Отже, думи — специфічно національний фольклорно-пісенний жанр, що становить сутність української культурно-історичної спадщини. Факт феноменальності дум констатуємо на основі врахування їх жанрових ознак, способу виконання та словесно-образного текстотворення.

Перспектива досліджень специфіки організації мовного простору дум, як видається, полягає в подальшому ґрунтовному з'ясуванні феномена їхньої текстової організації.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Грица С.** Мелос української народної епіки / С. Й. Грица. — К. : Наук. думка, 1979. — 247 с.
2. **Грица С.И.** Украинская песенная эпика / С.И. Грица. — М. : Сов. композитор, 1990. — 262 с.
3. **Грица С.Й.** Українські думи в міжепічному діалозі / С.Й. Грица // Родовід. — 1995. — Число 11. — С. 68—81.
4. **Дмитренко М.** Жанрова специфіка українських народних дум / М. Дмитренко // Дивослово. — 2008. — № 9. — С. 40—44.
5. **Іваницький А.** Українська народна музична творчість / А.І. Іваницький. — К. : Муз. Україна, 1990. — 335 с.
6. **Іваницький А.І.** Український музичний фольклор: підручник / А.І. Іваницький. — Вінниця : Нова книга, 2004. — 320 с.
7. **Лисенко М.** Характеристика музичних особливостей українських дум і пісень, виконуваних кобзарем Вересаєм / М. Лисенко. — К., 1955.
8. **Літературознавча** енциклопедія: у 2-х т. / автор-укл. Ю.І. Ковалів / Серія: Енциклопедія ерудита. — К. : Видавничий центр «Академія», 2007. — Т. 2.
9. **Українська** фольклористика. Словник-довідник / Уклад. і заг. ред. М. Чернопиского. — Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. — 448 с.